

66. Muhammed Ferîd Ebû Hadîd'in tarihi romanlarında Arap halk hikâyelerinin etkisi

Muhammet Bilal TOLAN¹

APA: Tolan, M. B. (2023). Muhammed Ferîd Ebû Hadîd'in tarihi romanlarında Arap halk hikâyelerinin etkisi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), 1152-1170. DOI: 10.29000/rumelide.1346614.

Öz

Muhammed Ferîd Ebû Hadîd, yazdığı tarihi romanlarıyla Modern Arap Edebiyatında bu türün gelişmesine önemli katkıları olan Mısırlı bir yazardır. Ayrıca Shakespeare'in Makbet eserini serbest şiir tarzında Arapçaya çevirmek suretiyle Modern Arap Edebiyatındaki ilk serbest şiir denemelerinden birini gerçekleştirmiştir. Yazar edebiyat alanındaki yeteneğinin ve kültürel birikiminin bir neticesi olarak şiir, tiyatro, öykü, roman, edebi makale gibi farklı yazı türlerinde birçok edebi ürün vermiştir. Yazarın tarihi romanları incelendiğinde Arap Halk Edebiyatından büyük oranda etkilendiği görülür. Yazar romanlarının çoğunun konusunu anonim halk hikâyelerinden seçmiştir. Bu romanlarda Câhiliye dönemini işlemek suretiyle eski Arap kültürünü yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Yazar eserlerinin tamamına yakınında halkın bağımsızlık duygularını güçlendirmeyi, onlara özgüven aşılamayı amaçlamış, iyi bir gelecek inşa etme uğruna mücadele etmelerini salık vermiştir. Romanlarında öne çıkardığı en önemli temalardan biri özgürlük ve bağımsızlık temasıdır. Bu çalışmada öncelikle Muhammed Ferîd Ebû Hadîd'in edebi yönü ve romancılığı hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde konusunu Arap Halk Hikâyelerinden seçtiği *el-Muhelhil seyiyidu Rabî'a*, *Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd* ve *el-Vî'âu'l-mermerî* isimli üç romanı örnek olarak alınarak Arap folklorünün sözlü nesir ürünlerinden olan halk hikâyelerinin bu üç romandaki yansımaları incelenmiştir. Yazarın bu romanlarındaki üç ana karakterin ortak noktası kahramanlıkları, cesaretleri, liderlikleri ve zulme meydan okumalarıdır. Bu özelliklere ek olarak Antera ve Muhelhil, edebi kişilikleri ile de tarihte önemli bir yer edinmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Edebiyatı, tarihi roman, Muhammed Ferid Ebû Hadid, halk hikâyeleri, Antera

The influence of Arabic folk tales in the historical novels of Muhammad Farid Abu Hadid

Abstract

Muhammad Farid Abu Hadid is an Egyptian writer who made significant contributions to the development of the genre of historical novels in Modern Arabic Literature. He also translated Shakespeare's Macbeth into Arabic in free verse, one of the first attempts at free verse in Modern Arabic Literature. As a result of his literary talent and cultural background, the author has produced many literary products in different literary genres such as poetry, drama, short stories, novels, and literary articles. When the author's historical novels are analyzed, it is seen that he was greatly influenced by Arabic folk literature. The author chose the subjects of most of his novels from anonymous folk tales. In these novels, he attempted to revive the old Arab culture by depicting the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri Ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı ABD (Bingöl, Türkiye), mbtolan@bingol.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1513-7651 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 06.07.2023-kabul tarihi: 20.08.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1346614]

Jahiliyya period. In almost all his works, the author aimed to strengthen his people's sense of independence, instill self-confidence in them, and advise them to struggle for the sake of building a better future. One of the most important themes he emphasized in his novels is the theme of freedom and independence. In the present study, first, information was provided regarding the literary direction and novel writing of Muhammad Farid Abu Hadid. Afterwards, the reflection of folk tales, one of the oral prose products of Arabic folklore, in three of his novels, al-Muhalhil Sayyidu Rabi'a, Abu'l-Fawaris Antarah ibn Shaddad and al-Wi'au'l-marmari, in which he chose Arabic folk tales as the subject matter, was analyzed. The common point of the three main characters in these novels is their heroism, courage, leadership, and defiance of oppression. In addition to these characteristics, Antera and Muhalhil have also gained an important place in history with their literary personalities.

Keywords: Arabic Literature, historical novel, Muhammad Farid Abu Hadid, folk tales, Antera

Giriş

Roman sanatı ortaya çıktığı andan itibaren tarih bilimiyle iç içe olmuş ve ondan fazlasıyla beslenmiştir. Arap edebiyatına bakıldığında Corci Zeydan, Maruf el-Arnaut, Muhammed Ferid Ebû Hadîd, Necib Mahfûz, Cemal Gaytânî gibi Arap romancılarının ekseriyetinin roman yazmaya tarihi romanlarla başladığı görülmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, özellikle tarihteki parlak devirleri konu edinen romanların, geçmişle övünmekten hoşlanan Arap okurların ilgisini çekmesidir. Bir diğer sebep ise tarihi romanların yazara kolaylık sağlamasıdır. Çünkü özellikle roman sanatının yeni yeni ortaya çıkıp yaygınlaştığı dönemlerde tarih, aynı zamanda Arap yazara hazır olay, zaman, mekân ve kahramanlar sunmaktaydı. Roman yazarı da bir romanda bulunması gereken bu unsurlara hayal gücüyle birtakım ilaveler yapmak suretiyle eserini meydana getirmektedir. Aksi durumda tarihin dışına çıktığında yazarın tamamen kendi olayını, kahramanlarını ve olayın geçtiği zaman ve mekânı hayal etmesi gerekmektedir. Üçüncü bir sebep de tarihin, bir kılıf görevi görerek yazarın içinde bulunduğu siyasi şartlardan ve baskılardan dolayı belki de açıkça ifade etme imkânı bulamadığı siyasi, toplumsal ve kültürel düşüncelerini daha rahat bir şekilde ifade etmesine olanak sunmasıdır (Tubeyl, 2016: 7). Bunun yanında tarih, bazen de edipler için gerçeklerden kaçış yolu olmuştur. Yarına umutla bakamadıkları için geçmişe sığınmışlardır.

Arap edebiyatında tarihi romanlar on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren yazılmaya başlamıştır. Bu türde ürün veren önemli ve öncü yazarlardan biri de Mısırlı yazar Muhammed Ferid ebû Hadîd'dir. Bu çalışmada farklı edebi türlerde yazınsal ürünler ortaya koymuş olan Mısırlı yazar Muhammed Ferid ebû Hadîd'in üç tarihi romanı incelenmek suretiyle bu romanlardaki klasik Arap halk hikâyelerinin etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Arap edebiyatı tarihi bu tarz hikâyeler yönünden hayli zengindir. *Kelîle ve Dimne*, *Fâkihету'l-hulefâ*, *Sîratu Antera*, *Elf leyle ve leyle* gibi müstakil eserlerin yanında, *el-Eğânî*, *el-İkdu'l-ferid*, *Nihâyetu'l-ereb* gibi edebiyat ve tarih kitaplarında bu tarz hikâyelere sıkça rastlamak mümkündür. Bu hikâyelerde hikmet, ibret, öğüt ve eğlendirme ön plandadır. Arap edebiyatında *Kıssatu 'Antera*, *Sîret Seyf ibn Zîyazen*, *Nevâdiru Cuhâ* ve makâme türü eserlerin olması ve yine İbnu'l-Mukaffâ'nın Pehlevi dilinden bazı katkılarda bulunarak Arapça'ya çevirdiği *Kelîle ve Dimne*'nin benimsenmesi ve sevilmesi, Arap Edebiyatında öyküleyici anlatımın şiir kadar olmasa da belli bir seviyede olduğunu gösterir (Makdisî, 2000: 496).

Çalışmada öncelikle Ebû Hadîd'in hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilecek sonrasında yazarın genel olarak edebi yönü özel olarak da romancılığı hakkında birtakım değerlendirmeler sunulacaktır. Ardından Arap halk hikâyeciliğine değinildikten sonra çalışmanın ana konusu mahiyetinde yazarın *el-*

Muhelhil seyyidu Rabî'a, Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd ve el-Vî'âu'l-mermerî isimli üç tarihi romanı ele alınıp incelenecek ve bu romanlarda Arap halk hikâyelerinin etkisi ortaya konulacaktır. Makalede yazarın adı geçen üç romanı temel kaynak olarak alınmış olup bunun yanında diğer eserleri ve hakkında bilgi sunan gerek biyografik ve gerekse diğer kitaplar tali kaynak olarak kullanılmıştır.

Türkiye'de son dönem Arap edebiyatında tarihi romanlar üzerine az da olsa birtakım önemli çalışmalar mevcuttur. Bazı makalelerin yanı sıra Mürüvvet Türken Çakır'ın *IX. ve XX. Yüzyıl Arap Edebiyatında Tarihi Roman Mısır, Suriye, Lübnan Örneği* adlı doktora çalışması; Şener Şahin'in *Corci Zeydan'ın Tarihi Romancılığı-Osmanlı İnkılabı Örneği* ile Süreyya Kaval'ın *Farah Antûn'un Hayatı Eserleri ve Tarihi Romancılığı* başlıklı yüksek lisans tezleri bu alanda yapılmış çalışmalar arasında sayılabilir. Türken Çakır adı geçen tezinde Mısırlı tarihi romancılar arasında Ebû Hadîd'e de yer vermiş, yazar ve eserleri hakkında öz bilgiler sunmuştur. Yapılan literatür taramasında Muhammed Ferîd Ebû Hadîd ve eserleriyle ilgili müstakil bir Türkçe çalışmaya rastlanmamıştır. Yabancı dillerde yazar hakkında yapılan sınırlı sayıda çalışmaları da karşılaştırıldığında bu çalışma ele aldığı konu itibarıyla özgün niteliktedir.

1. Muhammed Ferîd Ebû Hadîd'in hayatı ve eserleri

Muhammed Ferîd ebû Hadîd, 1893 yılında Mısır'da doğmuştur. İlkokulu Demenhûr şehrinde liseyi İskenderiye'de okuyarak 1910 yılında mezun olmuştur. Hukuk okumak istediği halde maddi imkânsızlıklardan dolayı o sırada ücretsiz eğitim veren Yüksek Öğretmen Okulu'na kaydını yapmış ve 1914 yılında buranın edebiyat bölümünden mezun olmuştur. O sırada patlak veren Birinci Dünya Savaşıyla Mısır, Osmanlıya bağlı iken İngilizler tarafından ilhak edilmiştir. Yazar bu olumsuz şartlar altında farklı okullarda eğitim-öğretimle meşgul olmuştur. 1919 yılına gelindiğinde diğer gençlerle birlikte Mısır'ın İngilizlere karşı başlattığı devrime katılmıştır. Öğretmenlik yaptığı esnada çok istediği Hukuk Fakültesini okuma fırsatı bulmuş ve 1924 yılında buradan mezun olarak hukuk lisansı diplomasını almıştır. Ancak talebe yetiştirmeye ve öğretmenlik mesleğine iyice ısındığından dolayı meslek değiştirmeyi düşünmeyip eğitim alanında hizmet etmeye devam etmiştir (Devvâre, 1996: 178, 179). Özel ve resmi, farklı eğitim kurumlarında öğretmenlik ve idarecilik yaptıktan sonra Millî Eğitim Bakanlığı'nda sanattan sorumlu müsteşar olarak çalışmıştır. 1952 yılında *el-Vî'âu'l-mermerî* adlı eseriyle Edebiyat Teşvik Ödülü'ne layık görülmüştür. Ayrıca yine devlet tarafından kendisine 1963-1964 Edebiyat Takdir Ödülü verilmiştir. Bu ödülü tanınmış edebiyatçılar olan Taha Hüseyin, Mahmûd el-Akkâd, Tefvik el-Hakîm, Ahmed Hasen ez-Zeyyât ve Mahmûd Teymûr'dan sonra alan altıncı kişi olmuştur (Sekkût, 2015: 713). 1967 yılında vefat etmiştir (Zirikli, 2002: 6/329).

Eserlerine göz atılacak olursa yazar, öğretmenliğinin ilk yıllarından itibaren edebiyat alanındaki yeteneğinin ve kültürel birikiminin bir neticesi olarak şiir, tiyatro, öykü, roman, edebi makale gibi farklı yazı türlerinde birçok edebi ürün vermiştir. Çoğu hikâyelerden oluşan yaklaşık otuz eseri vardır. Serbest şiirden ilk bahsedenlerden ve bu tarzı eserlerinde deneyen ilk Arap edebiyatçılarından biri sayılır. Örneğin Shakespeare'den tercüme ettiği *Makbet* (1957) adlı eserinde bu tarzı uygulamaya çalışmıştır. Bu eserde her ne kadar kafiyeden kendini sıyırmışsa da klasik tarzdaki tef'ilelere bağlı kalmıştır.

Yazarın ilk ürünleri ağırlıklı olarak tiyatro ve opera türünde olmuştur. *Mektalu seyyidinâ 'Usmân* (1927), *'Abdu's-şeytân ve opera tarzında Hüsrev ve Şîrîn* (1932) gibi eserlerinin yanı sıra İngiliz şair Matthew Arnold'un *Sührab ve Rüstem* (1932) şiirini Arapçaya çevirerek tiyatroya uyarlamıştır. Bu eser, görev yaptığı okuldaki bir grup yetenekli öğrenci tarafından sahnelenmiştir. Yazar bu eseriyle önemli bir başarı yakalamasına rağmen tiyatro alanında yoğunlaşmamış ve tiyatro yazmaktan uzaklaşmıştır.

Bunda yaşadığı bir dizi aksiliğin önemli bir payı vardır. Örneğin kaleme aldığı *Verde* isimli eserin, sesi iyi olmayan bir tiyatro grubu tarafından sahnelenmesi onun için kötü bir tecrübe olmuştur. Daha sonra yine opera tarzında yazdığı *Meysun el-Ğaceriyye* (1928) adlı eser, Mısır'ın meşhur sanatçıları Ümmü Külsüm ve Muhammed Abdulvehhâb tarafından sahnelenecekken proje akamete uğramıştır (Devvâre, 1996: 181-183).

Yazar çoğu tarihi olmak üzere birçok roman kaleme almıştır. İlk olarak, 1925 yılında Kahire'de basılan *İbnetu'l-Memlûk* adlı romanını yazmıştır. *Muhelhil seyyidu Rabi'a* romanı, 1939 yılından başlayarak es-Sekâfe dergisinde tefrika yoluyla yayımlanmıştır. Daha sonra *el-Meliku'd-dillîl* (1940), *Zenubya meliketu Tedmur* (1941), *Cuhâ fi Cânbulâd* (1944), *Ebu'l-fevâris Antera b. Şeddâd* (1946), *el-Vî'âu'l-mermerî* (1951) adlı romanlarını kaleme almıştır. Bu eserlerin yanında *Âlâmu Cuhâ* (1948), *Ezhâru's-şevk* (1948), *Ene's-şâ'b* (1954) adlı eleştiri ve parodi içerikli bir takım toplumsal romanlar da yazmıştır. Bunlardan *Ezhâru's-şevk* romanında toplumdaki sınıfsal farklılıkları ve bu farklılıkların evlenmelere etkisini konu edinmiştir. Eserde sınıfsal farklılıkların bir kısmının maddi sebeplerden kaynaklandığı ama çoğunda psikolojik ve sosyal sebeplerin ağır bastığı vurgulanmıştır. Yazar otobiyografi tarzında *Sahâif min hayât* (1924) adlı eserini yazmış, çocuk edebiyatı alanına *İmrân Şah* ve *Kerîmu'd-dîn el-Bağdâdî* (1948) adlı iki hikâyesiyle katkıda bulunmuştur. Bazı kısa hikâyelerini *Mecmû'atu kisas* adı altında yayımlamıştır.

Yazarın doğrudan tarihle ilgili çalışmaları da mevcuttur. Örneğin Ömer Mekrem Bey'in hayat hikâyesini ele aldığı *Sîretu Seyyid Ömer Mekrem* (1937) ve Selahaddin Eyyûbî ve dönemini işlediği *Salâhuddîni'l-Eyyûbî ve 'asruhu* (1927) isimli eserleri onun bu alana ilgisini göstermektedir. Yazar, Shakespeare ve Matthew'den yaptığı tercümelemlerin yanında, Alfred j. Butler'in *The Arab Conquest of Egypt* kitabını *Fethu'l-Arab li Misr* adıyla, Amerikalı yazar Gilbert Highet'in *The Art of Teaching* kitabını *Fennu't-ta'lim* (1954) adıyla ve yine Edward Hallett Carr'ın *Conditions of Peace* adlı kitabını *De'âimu's-selâm* (1949) adıyla Arapçaya çevirmiştir. Burada adı zikredilmeyen diğer bazı eserlerinin yanı sıra başta es-Sekâfe dergisi olmak üzere birçok dergi ve gazetede makaleleri yayımlanmıştır (Sekkût, 2015: 713).

2. Muhammed Ferîd Ebû Hadîd'in tarihi romancılığı

Ebû Hadîd'in tarihe olan ilgisi edebi eserlerinde kendini açık bir şekilde hissettirmektedir. O bu eserlerinde özellikle, tarihi romanları ve şiirleriyle meşhur İskoç yazar Walter Scott'tan ve Shakespeare'in tarihi trajedilerinden oldukça etkilenmiştir (Devvâre, 1996: 185). 1918 yılında bu ilgisinin bir sonucu olarak ilk tarihi romanı olan *İbnetu'l-Memlûk*'u yazmış ancak 1925 yılında yayımlama imkânı bulmuştur. Bu romanında olaylar 1804-1807 yılları arasında Mehmet Ali Paşa döneminde geçmektedir. Romanda, kaçınılmaz olan felaketler ve afetler karşısında dirayetli olma ve yıkılmama konu edinilmiştir. Eser, Ali isimli bir kölenin Memlûk komutanlarından biri olan efendisinin kızına aşkını konu edinir. Ali, Arap gencini temsil eder. Romanda yazarın amacı tarihi olayları aktarmak değil, romana tarihi bir hava katıp buradan hareketle roman kahramanları olan Ali ve sevdiği kızın şahsında genel insan karakterini yansıtmaktır (Devvâre, 1996: 183). Bu eserden sonra sırasıyla *Muhelhil seyyidu Rabi'a*, *el-Meliku'd-dillîl*, *Zenubya meliketu Tedmur*, *Ebu'l-fevâris Antera b. Şeddâd*, *el-Vî'âu'l-mermerî* adlı bir dizi tarihi roman kaleme almıştır. Yazar özellikle *Muhelhil* ve *Ebu'l-fevâris* romanlarında farklı şekilleriyle tabiat tasvirlerine çokça yer vermiştir. Hatta bu eserlerde tabiat unsurunu sanki romanın bir karakteriymiş gibi abartılı ve ayırt edici bir şekilde sunması, yazarın eleştirildiği noktalardan biri olmuştur (Türken Çakır, 2019: 119). Ayrıca yazar, genel olarak tarihi romanlarında dönemini anlattığı toplumun coğrafi ve dini çevresi, gelenek, görenek, inanç, eğitim, kadın ve erkeğin savaş ve barıştaki görevleri gibi hususlarda açıklamalar ve betimlemeler yapmıştır (Kâ'üd, 2010: 137).

Arap edebiyatında on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan ilk tarihi romanlara bakıldığında sanatsal açıdan zayıf oldukları görülür. Çünkü yazarlar genellikle tarihi bilgileri daha akıcı ve akılda kalıcı olarak okuyucuya aktarmayı, onun daha kolay öğrenmesini sağlamayı ve tarihi sevdirmeyi birinci hedef olarak seçmiş, edebi endişeyi ikinci plana atmışlardır. Böylece tarih öğreticiliği ağır basan bunun yanında roman türünün bazı özelliklerinden yoksun olan eserler ortaya çıkmıştır (Hindî, 2014: 36). İlerleyen zamanlarda ise roman sanatının özelliklerine bağlı, sağlam işlenmiş, kaliteli tarihi roman ürünleri verilmeye başlanmıştır. Bunu ikinci aşama olarak kabul edersek Ebû Hadîd'in tarihi romanları bahsedilen bu ikinci aşamanın ilk örneklerinden sayılmaktadır.

Tarihi roman yazarlarının tarihe iki farklı şekilde yaklaştıkları görülmektedir. Birinci grup, tarihi olayları yaşandığı şekliyle kabul edip nakledilen tarihi bilgilerde tahrifata veya şahsi tasarrufa gitmeden bunları edebi bir eserin bünyesi içinde aktarmayı hedeflemiştir (Tubeyl, 2016: 17, 18). Bu tür romanlarda ana kaynak tarihtir. Tarih, roman yazarının önündedir. İkinci grup ise tarihi, olduğu gibi edebi esere yansıtmayıp geçmişle şimdi arasında köprü kuran, şahsi fikri, ideolojisi, sanatı, ideali için tarihi bir araç olarak kullananlardır. Burada ise yazar ve onun hayal dünyası tarihin önündedir. Bu açıdan bakıldığında Ebû Hadîd'i ikinci grup içinde değerlendirmek mümkündür. Çünkü ona göre tarih, romanın kurgusu için uygun ortamı oluşturmaya yarayan sadece bir araçtır. Daha fazlası değildir. Bu ortam içerisinde yazar olayları, karakterleri, vermek istediği ana fikri istediği şekilde tasarlayıp sunabilir. Her tarihi ortamın içinde geçmişte de günümüzde de değişmeyen insan doğasını bulmak mümkündür. Yüzler, elbiseler, inançlar ve gelenekler değişse de beşer doğası her zaman ve zeminde aynıdır (Devvâre, 1996: 186).

Tarihi romanlarıyla öne çıkan önemli isimlerden Corci Zeydan, bu romanlarında İslami dönemi işlemiştir. Ebû Hadîd'e bakıldığında ise tarihi romanlarında zaman olarak Câhiliye dönemine yoğunlaştığı görülür. Ebû Hadîd, Corci Zeydan'ın aksine romanlarında geçen tarihi olaylara müdahale etmekten ve onlar üzerine yorum yapmaktan kaçınır. Aynı şekilde Zeydan'dan farklı olarak Ebû Hadîd, romanlarındaki karakterlerin psikolojik tahlillerine ve onların iç dünyalarına ait betimlemelere yer verir. Bu iki durum onun romanlarını Zeydan'inkinden daha güçlü yapmaktadır (Tubeyl, 2016: 53).

Ebû Hadîd'in romanlarını Necîb Mahfûz'un tarihi romanlarıyla karşılaştırmak gerekirse şunlar söylenebilir: İlk olarak tarihten seçtiği konularla roman yazarlığına başlayan Necip Mahfuz, ilk üç romanında Firavunlar dönemini işlemiştir. Mahfûz'un, ülkesinin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve düşünsel buhranlara çözüm olarak özellikle binlerce yıl öncesinde yaşamış olan Firavunlar dönemini seçmesinin sebeplerinden biri, onun bu dönemi Mısır'ın en parlak ve kadim medeniyeti olarak görüp okurlarını, modern Mısır'ın bu kadim medeniyetin bir uzantısı olduğuna ikna etmektir. Aslında Firavunizm denen bu tez, o yıllarda diğer bazı edebiyatçıları da etkilemiştir. Ebû Hadîd'in Mahfûz'dan farklı olarak Câhiliye dönemini konu edinmesi, Mısırlı bir yazar olarak okurlarını Nil deltasına götürmek yerine Arap yarımadasında tarihi bir yolculuğa çıkarması, burada çöllerde dolaştırması, Mahfuz'dan farklı düşündüğünü göstermektedir. Buna göre Ebû Hadid, Mısır'ı Firavunlukla değil Araplıkla özdeşleştirmekte, ataları olarak Arapları kabul etmektedir.

Burada Ebû Hadîd'in tarihi romanlarında, bir medeniyetin, bir devletin veya kitlesel bir başarının söz konusu olmadığı Câhiliye dönemini neden özellikle seçtiği sorusu akla gelebilir. Yazarın romancılığı göz önünde bulundurularak bu soruya şu şekilde cevap verilebilir:

Câhiliye dönemi Arap yarımadasının sosyal ve kültürel yapısının bir sonucu olarak orada yaşayan topluluklar arasından diğer dönemlere nazaran daha fazla bireysel yetenekleriyle ön plana çıkan ve

meşhur olan şahıslar olmuştur. Zira yazılı olmayan kanunları gereği onlar cesaret, kahramanlık, cömertlik, vefa, geleneklere bağlılık gibi bazı olumlu değerlerinin yanında aşırı kibir, intikam duygusu, atalarının yanlış dini inançlarına körü körüne bağlılık, efendi-köle, zengin-fakir ayırımı gibi bazı olumsuz değerlere sahiptirler. Yüzlerce kabileden oluşmaları, bu kabilelerin bir devlet çatısı altında toplanamayıp sürekli birbirleriyle kavga ve rekabet halinde olmaları, her bir kabilenin kendi üyeleri arasından yeteneklerine göre birden fazla kahramanın, cömert insanın, bilgenin, şairin, hatibin sivrilmesini sağlamıştır. Bundan dolayı Arap tarihi ve edebiyatı kitapları Câhiliye döneminde bu şekilde kahramanlığıyla, cömertliğiyle, edipliğiyle nam salmış binlerce şahsiyetle doludur. Buna göre yazarın tarihi romanlarında özellikle bu dönemi işlemesi ve kahramanlarını bu dönemden seçmesi ona daha geniş bir hareket alanı sunmuştur (Kâ'ûd, 2010: 129). Çünkü geçmişte yaşamış, birçok macerayla karşılaşmış ve kişisel beceri ve yetenekleriyle bu olayların üstesinden gelmiş, böylece halkın gönlünde taht kurmuş olan bu tür kahramanların etrafında bir olay kurgusu geliştirmek daha rahat bir şekilde mümkün olmaktadır. Nitekim tarihi süreç içerisinde bu tür kahramanların yaşadıklarının abartılarak sunulması, yaşamadıkları birtakım olayların da onlara nispet edilmesi, halk nezdinde hem ilgi gören hem de muteber sayılan bir olgu olmuştur.

Yazarın tarihi romanlarında özellikle İslam öncesi döneme odaklanması, özgürlük-kölelik, adalet-zulüm, savaş-barış gibi umumi insani sorunlara eğilmesini sağlamıştır. Bu sorunlar tarih boyunca her zaman ve zeminde insanoğlunu meşgul etmiş, insanlar arası mücadelelerin odak noktasını oluşturmuştur. Nitekim toplumsal, siyasi sorunlar ve çekişmeler, bireysel beceri ve yetenekleriyle sivrilen birtakım kahramanların doğmasına zemin hazırlar. İşte yazar, romanlarında tarihte bu şekilde ortaya çıkmış kahramanlardan hareket etmiştir (Kâ'ûd, 2010: 128). Onun romanlarında olayların merkezindeki bu kahramanlar, kişisel olarak yaptıklarıyla okuyucunun sempatisini ve ilgisini çekmeyi başararak, okuyucuyu bir birey olarak yetkinliğinin çok fazla olduğuna, sıkıntılarını ortadan kaldıracak güce sahip olduğuna, insanlığa ve hatta tarihe yön verebileceğine inandırmaktadır. Diğer bir ifadeyle yazar, bu eserlerinde insanların kendi bireysel yeteneklerinin farkına varmaları için çabalamaktadır. Okuyucuya, roman kahramanı toplumun bir ferdi olarak bunları başarabiliyorsa bittabi sen de başarabilirsin, mesajını iletmektedir. Yazar, Câhiliye dönemini ele aldığı tarihi romanlarında ana kahramanlarını şairlerden seçince doğal olarak Câhiliye şiirine de yer vermiş ve böylece hem zaman hem mekân olarak okuyucuyu romanın atmosferine daha fazla çekmeyi hedeflemiştir.

3. Arap halk hikâyeleri ve yazarın romanlarına etkisi

Halk hikâyeleri kısaca, müellifi belli olmayan ve halk diliyle kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan edebiyatı ifade etmektedir (Sâmerrâri, 1964: 9, 10). Bu hikâyeler çok eski zamanlardan itibaren özellikle Ortadoğu toplumlarında rağbet görmüş, gözde bir eğlence olarak sözlü kültür yoluyla nesilden nesile aktarılmıştır. Bu edebiyatı oluşturan hikâyelerin zaman içerisinde ilk oluşturuldukları dile nazaran daha edebi bir dile büründükleri kuvvetle muhtemeldir. Halk hikâyeleri, içinde her ne kadar şiir parçalarına rastlansa da asıl olarak nesir şeklindeki anlatı türleri kapsamına girerler. Nitekim nazımla nesrin halk hikâyelerindeki karşılıklı durumu ve birbirleriyle ilgisi meselesi üzerinde duran Otto Spies'e göre Hint *Jâtaka*'larında ve Arap kabilelerinin menkıbelerinde asıl unsur nazımdır; nesir nazımı izah için getirilmiştir. Binbir Gece Hikâyelerinde ve Arap halk hikâyelerinde (sîrelerde) aksi durum söz konusudur. Nazım süs olarak eklenmiştir, asıl unsur nesirdir (Boratav, 2002: 37).

Halk hikâyeleri ve hikâye anlatıcılığı diğer toplumlarda olduğu gibi Araplar arasında da son derece popüler olmuştur. Bu hikâyelerin en sevilenlerinden biri Câhiliye döneminin ünlü melez şairi ve savaşçısı 'Antera b. Şeddâd'ın kahramanlıklarını anlatan *Kıssatu Antera*'dır. Bu hikâye Memlûkler

dönemi Mısır'ının toplumsal yaşamını yansıtan menkıbelerle zaman içerisinde alabildiğince genişlemiştir. Bu ilginç koleksiyonun başarısı üzerine, diğer Arap kahramanlar hakkında da benzer hikâyeler ortaya çıkmıştır. Örneğin *Sîretu Seyf b. Zîyezen* adlı hikâyede bir Arap kralı ve kahramanın olağanüstü maceraları, savaşları, kaçışları ve diğer olaylar romantik bir biçimde anlatılır. Aynı şekilde Afrika'ya giren Benû Hilâl'in romantik hikâyeleri, Zenâte kabilelerinin savaşları, halk kahramanları olan Ebû Zeyd ve Zu'l-Himme hakkındaki hikâyeler dizisi de bu kategoriye girer (Goldziher, 2012: 139, 140).

Yukarıda isimleri zikredilen halk kahramanlarının hikâyeleri, miladi 1250-1571 yılları arasında Mısır ve çevresinde hüküm süren Memlûkler döneminde yaygınlaşmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, doğudan gelerek Bağdat'ı yakıp yıkan Moğollara ve batıdan gelerek Kudüs'ü ele geçiren haçlılara karşı vatani savunacak bir kurtarıcı kahramana duyulan ihtiyaçtır. Nitekim *Sîretu Benî Hilâl* ve *Sîretu'l-Emîra zâti'l-himme* isimli eserler hicri 7. yüzyılın başında, sekiz ciltten meydana gelen *Sîretu 'Antera b. Şeddâd* ile beş ciltten oluşan *Sîretu ez-Zâhir Baybars* hicri 7. yüzyılın sonlarında, *Sîretu Hamzatu'l-'Arab* (el-Pehlivân), *Sîretu ez-Zîr Sâlim* (el-Muhelhil), *Sîretu Seyf b. Zîyezen* ise hicri 8. veya 9. yüzyılda telif edilmiştir (Merîdin, 1980: 15; Usta, 2020: 379).

Binbir Gece Masallarının doğuda ve batıda birçok edebiyatçıyı etkilemesi ve eserlerine konu olması (Doğan, 2022: 1220) gibi Arap halk hikâyeleri de bazı edebiyatçıların yazdıkları şiir, roman, öykü, tiyatro eserlerinde onlara ilham kaynağı olmuştur. Bu yazarların en önemlilerinden biri Muhammed Ferîd ebû Hadîd'dir. Ebû Hadîd, kaleme aldığı eserlerinin bazısında, özellikle de tarihi romanlarında, ana konu, kurgu ve karakter bağlamında büyük oranda bu halk hikâyelerinden esinlenmiştir. Örneğin onun *el-Meliku'd-dillil*, *Zenubya meliketu Tedmur*, *el-Muhelhil seyyidu Rabî'a*, *Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd* ve *el-Vî'âu'l-mermerî* adlı romanlarında halk hikâyelerinin etkisini açıkça görmek mümkündür. Çalışmanın sınırları gereği bu beş romanın tamamı değil aralarından örnek olarak *el-Muhelhil seyyidu Rabî'a*, *Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd* ve *el-Vî'âu'l-mermerî* adlı üç romanı seçilmiştir. Burada bahse konu olmayacak diğer iki romandan biri olan *el-Meliku'd-dillil*'de yazar, meşhur muallaka şairi İmruu'l-Kays'ın Ben-î Esed kabilesi tarafından öldürülen babasının intikamını alışı anlatan destansı hayatını işlemiştir. Bu cesur savaşçı hedefine ulaşmak için dost kişilerle birtakım antlaşmalar yapmış, zorlu mücadelesinde bazen başarılı olmuş bazen ise hayal kırıklığına uğramıştır. Diğer romanı *Zenubya meliketu Tedmur*'da ise, Sâsâniler ile Roma imparatorluğu gibi dönemin iki büyük gücü arasında varlık göstermeye çalışan küçük bir ülkenin kraliçesi olan Zenubya'nın (Zenobia/Zeyneb) ülkesini savunmasını ve sonunda da Roma imparatoru Aurelianus tarafından öldürülüşünü konu almaktadır.

Aşağıda yazarın örnek olarak seçilen üç romanı ayrı başlıklar halinde ele alınacak, öncelikle kısa tahlilleri verildikten sonra romanın etkilendiği/esinlendiği tarihi olay ve hikâye hakkında bilgi verilmek suretiyle romanla bu hikâye arasında bağ kurulacaktır.

3.1. el-Muhelhil seyyidu Rabî'a

Ebû Hadîd bu romanında hısım olan iki kabilenin hasım olma sürecini ve sonrasında yaşanan çetin savaşlarını konu edinmektedir. Savaş, taraflara acı, kan ve gözyaşından başka bir şey katmamıştır. Herkesin ciddi anlamda olumsuz etkilendiği bu savaşta hakkın, hukukun, barışın, affediciliğin, adaletin olmadığı bir ortamda insanların nerelere sürükleneceği vurgulanmaktadır. Romanda olay kısaca şu şekildedir:

Bekr ve Tağlib kabileleri amca çocuklarıdır. Tağlib kabilesine mensup olan Kuleyb savaşlarda gösterdiği kahramanlıklarla kabile içinde önemli bir mevkiye ulaşmıştır. Zaman içerisinde otoritesi güçlenince

zorbalasmaya ve yaşadıkları bölgedeki arazileri, otlakları ve su kaynaklarını kendi tekeline almaya başlamış, komşu kabilelerin buralardan istifade etmesine engel olmuştur. Bekir kabilesinden Cessâs b. Murre, onun bu yaptıklarının haksızlık olduğunu düşünmektedir. Çünkü onların düşmanlarıyla yaptıkları savaşlarda kendilerinin de onlara yardım ettiğini ve bu sayede zafer elde ederek şeref ve saygınlık kazandıklarını, dolayısıyla kendilerine bu şekilde köleymiş gibi muamele etmelerinin büyük bir haksızlık olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle Cessâs, teyzesi Besûs'un develerinin Kuleyb'in sahiplendiği çayırlarda otlamasında bir beis görmez. Çünkü o, savaşlarda yaptıkları yardımlardan dolayı Tağlib kadar bu çayırlarda hak sahibi olduklarını savunmaktadır. Kuleyb ise bu olaya çok sinirlenir ve karşı çıkar. Bunun üzerine Cessâs, aynı zamanda kız kardeşi Celîle'nin kocası olan Kuleyb adıyla meşhur Vâil b. Rebî'a'yı öldürür. Cessâs'ın babası Murre, oğlu tarafından öldürülen damadının diyetini ödemeyi reddederek barışmanın önünü tıkar. Kuleyb'in kardeşi Muhelhil b. Rebîa bu duruma çok öfkelenir ve intikam yeminleri eder. Böylece Bekir ve Tağlib kabileleri arasında uzun yıllar devam edecek olan savaş patlak verir. Bekir kabilesinin başına Cessâs'ın babası Murre geçer. Muhelhil de, Tağlib kabilesinin başına geçer ve kardeşinin katilleriyle amansız bir savaşa girişmek için kolları sıvar. Muhelhil, Bekir kabilesini alt edeceği sırada iki tarafı barıştırmak için olaya üçüncü bir taraf olarak Hâris b. 'Ubâd önderliğindeki Sa'lebeoğulları dâhil olur. Hızını alamayan Muhelhil ne yazık ki rehine olarak tutulan Cessâs'ın dayısı Hâris b. 'Ubad'ın oğlu Buceyr'i öldürür. Bu ihanet karşısında ayaklanan Sa'lebeoğulları, Muhelhil'e karşı Bekir kabilesinin yanında savaşa girerler. Bu durum mücadelenin seyrini de değiştirir. Çetin ve uzun soluklu bu savaş, Muhelhil'in trajik bir şekilde esir düşmesi ve ölmesiyle sonuçlanır. Cessâs'a gelince, kız kardeşi Celîle'nin oğlu yani yeğeni olan Hicris b. Kuleyb'in bakımını üstlenir. Hicris büyüdüğünde öz dayısının babasının katili olduğunu öğrenince onu öldürür.

Genel olarak bakıldığında romana trajedi hâkimdir: Kuleyb'in bir deve yüzünden öldürülmesi, öldüren kişinin amcasının oğlu ve kayınbiraderi olan Cessâs olması, Muhelhil'in kardeşi Kuleyb'in intikamını almak için Cessâs'ı öldürmeye çalışması fakat sonuçta Cessâs'ın kendi yeğeni olan Kuleyb'in oğlu tarafından öldürülmesi, Cessâs'ın kan davasının başında antlaşmaya yanaşmamasına rağmen yıllarca süren savaşta birçok yakını kaybettikten sonra kendisini azılı düşmanlarına teslim etmeyi düşünmesi, Muhelhil'in eğlence, zafer, macera ve intikamla geçirdiği yılların akabinde esaret altında aç ve susuz bir şekilde can vermesi gibi... (Tubeyl, 2016: 50).

Roman zaman ve mekân tasviriyile başlamaktadır. Olayın yağmurlu bir kış günü bir çölde geçtiği henüz ilk paragraftan anlaşılmaktadır. Aynı şekilde yağmurun bu bölgeye az yağdığı ifade edildiği için bugünün sıradan bir gün olmadığı daha özel bir gün olduğu okuyucuya ifade edilmektedir:

كان اليوم الأول من تلك الأيام المطيرة القليلة التي يجودُ بها شتاء الصَّحراء. وقد أسفرَ وجهُ السماء بعد أن جَلَّ المَطَرُ أغواد الخُزامى والشتبج، وصفا الجؤ وَرَقَ النَّسيمِ البارد، وسطعت أشعة الشمس رقيقةً رفيقةً ذبيئةً تغمر الرمال الصفرَاء النديَّة، وتلمع تحتها الجداول الدقيقة المتعرجة.

"Çöl kışlarının cömertliğini sergilediği nadir yağmurlu günlerin ilkiydi. Yağmur, lavanta ve pelin otlarının gövdelerini sarmaladıktan sonra gökyüzü açmaya başladı. Hava berraklaştı, soğuk meltem yumuşadı, güneş ışınları sıcak bir dost gibi nemli sarı kumları kaplayarak ışıldadı. Altında ise kıvrımlı ince su kanalları parlıyordu." (Ebû Hadîd, 2020a: 7).

Romanın başkahramanı, kitabın başlığına adını veren Muhelhil'dir. Fakat bu kahramanın yaklaşık otuz sayfa sonra romana dâhil olduğu görülür. Bu durum romanın başından itibaren güçlü bir şekilde kurguda yer alan Cessâs ve Murre gibi yardımcı karakterlerin de başkahraman olmaya namzet olduklarını akla getirmektedir. Diğer yardımcı karakterler, Murre'nin kızı Celîle, Hicris, Buceyr, Sa'lebeoğulları, süvariler, kabilenin ileri gelenleri, efendiler, köleler ve cariyelerden oluşmaktadır.

Romanda otuzu aşkın şiir beyti kullanılmıştır. Yazar tarihi romanlarda fazlaca rastlanan geriye dönüş tekniğini sıkça kullanmıştır. Kurguda üç kuşaktan bahsedildiği için doğal olarak zamansal sıçramalara başvurulmuştur. Romanda klasik anlatı tarzı takip edilmiş, üçüncü şahıs kipi kullanılmıştır. Yazar olayları hâkim bakış açısıyla aktarmıştır. Eserde kahramanların iç dünyası ve ruh halleri ile ilgili tahlillere de rastlanmaktadır. Tatlı, şiirsel bir dil kullanılmıştır. Romana tiyatro havası hâkimdir. Örneğin romanın henüz girişinde başlayan karakterler arasındaki çatışma, romanın sonuna kadar devam etmektedir.

Romanın yukarıda verilen kısa tahlilinden sonra romana konu olan ve halk arasında dilden dile aktararak bir hikâyeye dönüşen tarihi olaya değinmek yerinde olacaktır. Buna göre romana adını veren Muhelhil'in tarihi kaynaklarda tam adı Adî b. Rebî'â b. Hâris b. Murre et-Tağlibî'dir. Hicretten yaklaşık 100 yıl önce Miladi 525 yıllarında öldürüldüğü tahmin edilmektedir (Zirikli, 2002: 4/220). Şiirinin inceliği ve zarifliğinden dolayı el-Muhelhil adını aldığı zikredilmektedir (Cumahî, t.y.: 1/39; Kayravânî, 1981: 1/86). el-Muhelhil'in Arap edebiyatı tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Çünkü Arap şiirindeki ilk uzun kaside örnekleri ona aittir. İbn Sellâm el-Cumahî, Arap şiirinin önceleri ihtiyaç hâsıl oldukça beyitler halinde söylendiğini, ilk defa el-Muhelhil'in, kardeşi Kuleyb'in katledilmesi üzerine söylediği şiirlerle kasideyi belirli bir forma soktuğunu ve kasidede vuku bulmuş olaylara yer verdiğini ifade etmektedir (Cumahî, t.y.: 1/39). Şairin günümüze ulaşan şiirleri azdır. Şiirlerinin çoğu kardeşi Kuleyb için söylediği mersiyelelerden ibarettir. Muhelhil, halk edebiyatında ve folkloründe Zîr Sâlim lakabıyla meşhur olmuştur. Kaynaklar onun hakkındaki bilgilere ve anlatılara daha çok Cahiliye döneminde Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar için kullanılan bir tabir olan *eyyâmu'l-Arab* başlığı altında yer vermiştir. Bu savaşlardan en önemli ve meşhurlarından biri Ebû Hadîd'in *el-Muhelhil* romanına konu olan Besûs savaşıdır. Edebiyat kaynaklarında bu savaş ile ilgili verilen bilgiler kısaca şu şekildedir:

Tağlib kabilesinden Kuleyb, Yemenlilere karşı verdiği başarılı mücadeleden dolayı kavmi tarafından lider kabul edilmiştir. Liderlik vasfından dolayı gittikçe gururlanmaya, kibirlenmeye ve çevresine zulmetmeye başlamıştır. Çöldeki verimli arazileri tekeline almış ve oralardan kimsenin istifade etmesine izin vermemiştir. Kuleyb, akrabalarından olan Bekir kabilesine mensub Murre'nin kızı Celile ile evlidir. Eşinin erkek kardeşinin (kayınbiraderinin) adı Cessâs'tır. Günün birinde Cessâs'ın teyzesi olan Besûs'un devesi Kuleyb'in arazisine girer. O da sinirlenip deveyi öldürür. Besûs'un kışkırtması üzerine Cessâs giderek Kuleyb'i öldürür ve ardından atına binerek kaçır. Cessâs'ın babası kan diyeti için ileri sürülen teklifleri kabul etmeyince Bekr ve Tağlibliler arasında kırk yıl sürecek savaş başlar. Hayatını hovarda geçiren ve kabilesine karşı duyarsız olan Kuleyb'in kardeşi Muhelhil, Cessâs'ın kardeşi Hemmâm'ın da samimi dostudur. Kardeşinin öldürülmesinden sonra kabilenin başına geçer, içki, kumar ve eğlenceyi bırakıp intikam yemini eder. Muhelhil, Cessâs'ın dayısı olan Hâris'in oğlu Buceyr'i öldürünce savaşa Hâris de dâhil olur. Cessâs bu savaşlar esnasında ölür. Muhelhil'in ise savaşların sonunda çölde öldüğü, Hâris tarafından öldürüldüğü veya iki köle tarafından öldürüldüğü ile ilgili farklı rivayetler mevcuttur. (İbni Abdi Rabbihî, 2013: 6/69, 70; Bağdâdî, 1997: 2/166-172).

Görüldüğü gibi roman, olayın ana iskeleti ve karakterler açısından büyük oranda klasik kaynaklarda yer alan tarihi rivayetler ve hikâyelerle uygunluk arz etmektedir. Savaşın başlama nedeni, olayların gelişmesi ve sonucu itibarıyla bakıldığında halk hikâyeleriyle uyumlu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kahramanların rivayetlerden anlaşılan genel karakter özellikleri, romana çok daha güçlü ve detaylı bir şekilde yansıtılmıştır. Örneğin Kuleyb'in kibirli ve zorba biri oluşu, Cessâs'ın haksızlığa boyun eğmeyen biri oluşu ve Muhelhil'in eğlence düşkünü biri iken sonradan ciddi, cesur bir kahramana dönüşmesi ve hikâyenin sonuna doğru despot biri olması gibi. Tarihsel olarak bakıldığında olay, bir devenin Kuleyb tarafından öldürülmesi gibi basit bir sebeple başlayıp uzun yıllar boyunca akrabalık

bağları olan insanların birbirlerinin kanını dökmesiyle sonuçlanmıştır. Görünürde basit gibi telakki edilse de ortada bir zulme başkaldırı ve adalet mücadelesi vardır. Dolayısıyla yazarın halk hikâyelerine konu olmuş bu olayı romanlaştırarak sunma gayelerinden biri, günümüz insanının tarihteki herhangi bir dönemde yaşanmış bir olayı basit olarak görmesinin ve o tarihi şahsiyetleri bu yolla kınamasının yanlış olduğunu ortaya koymaktır. Halk edebiyatında Muhelhil karakteri önceleri vurdumduymaz bir hayat sürerken sonrasında cesur bir kahramana dönüşen şair ruhlu biridir. Yazar onun bu özelliğini aynen romana aktarmak suretiyle yaşadığı toplumun içerisinde bu şekilde davranışlar sergileyen fertlerin gizli kahraman ruhlarının birtakım olaylar neticesinde gün yüzüne çıkabileceğini anımsatmakta ve toplumun, kendisini oluşturan bireylere bu gözle bakması, onlara karşı önyargılı olmaması gerektiği mesajını vermektedir.

Aşağıda daha önce birçok kez savaşmış olan Tağlib ve Bekr kabilelerinin romanın sonlarında geçen çarpışmalarından bir sahneye yer verilmiştir. Aslında bu sahne, birçok halk hikâyesinde birbirleriyle savaşan Arap kabileleri arasındaki savaş taktiklerinden birini anlatmaktadır:

ولمّا أحسّت تغلبٌ شِدَّةَ وطأةِ عدُوها عليها لجأت إلى الجيلةِ القديمةِ عند العرب، فأدبرت مُستَهزِمةً، وتبعثها بكرٌ وهي نظنُّ أن اليومَ قد انتهى إلى نصرٍ تشتقي به من عدوها، ولكنها ما كادت تبلُغ وسطَ السهلِ، حتّى رأت تغلبٌ وقد وقفت فجأةً عندما نادى المهلهلُ صائخًا: وا كلبناها!

وكانت تلك علامة فوقف الفرسان وارتدوا على بكرٍ واهترت بكرٌ هزةً عنيقةً من الصدمة، وأقبل عليها المهلهلُ كالصاعقة، وحوله حلقةٌ من الصناديد يضربون كأنهم يخصمون الحصاد، فترددت البكريون مليًا ثم تزعزعوا، ثم لؤوا لجم الخيل وولوا الأذبار يطلبون النجاة من سيف المهلهل ومن حوله. وكانت فتياث بكرٍ عند ذلك في أجز السهل يسعين سعيًا حثيثًا ليذكرن قومهن الذين أسرعو في آثار تغلب المنهزمة. وفيما هنَّ في سيرهنَّ أبصرن فرسان بكرٍ مقبلين نحوهنَّ منهزمين، وقد تصعدت صوفهم وتشتت شملهم وخيول المهلهل في آثارهم تصيح: وا كلبناها!

“Tağlib kabilesi, düşmanın şiddetli baskısını üzerinde hissetmeye başlayınca Araplardaki eski bir savaş hilesine başvurdular. Buna göre sanki yenilmiş gibi geriye doğru kaçmaya başladılar. Bekr kabilesi onları takip etti. Bugünün, düşmandan intikamlarını alacakları bir zafer günü olduğunu zannediyorlardı. Fakat tam da ovanın ortasına varacaklardı ki Muhelhil’in “Ah Kuleyb!” komutuyla Tağlib kabilesinin aniden durduğunu gördüler. Bu bir parolaydı. Süvariler durdu ve Bekr kabilesinin üzerine yürüdüler. Bekr kabilesi bu ani darbeye ciddi anlamda sarsıldı. Muhelhil yıldırım misali üzerlerine atıldı. Etrafındaki bir grup yiğitle adeta ekin biçer gibi kılıçlarıyla onlara vuruyorlardı. Bekirli bir sürelik şaşkınlıktan sonra sendelemeye başladılar. Ardından atlarının dizginlerini çevirerek Muhelhil ve etrafındakilerin kılıçlarından kurtulmak için gerisin geri kaçırmaya başladılar. Bu sırada ovanın sonunda bulunan Bekr kabilesinin genç kızları, yenilmiş Tağliblileri arkadan kovalayan kendi kabilelerine yetişebilmek için hızlıca koşuyorlardı. Yoldayken bir de ne görsünler! Bekr kabilesinin atlıları bozguna uğramış bir şekilde kendilerine doğru geliyor! Safları bozulmuş, birlikleri dağılmıştı. Muhelhil’in atlıları arkalarından “Ah Kuleyb!” diye bağırıyorlardı.” (Ebû Hadîd, 2020a: 103).

Bu pasajda Muhelhil’in cesareti ve kabilesine liderlik ederek savaşta gösterdiği kahramanlığı, kardeşi Kuleyb’i bir an olsun dilinden düşürmediği ve onun intikamını alma ateşiyle nasıl çarpıştığını görmek mümkündür. Yazar Câhiliye dönemi halk hikâyeleri içinde kendine yer bulmuş bazı şiirleri de romana dâhil etmiştir. Örneğin romanda savaşçıların Muhelhil’den kaçtığını gören Bekr kabilesinin kadınları, onların önlerinde durarak hep bir ağızdan şu şiiri okumuşlardır:

“Eğer düşmanla yüzleşirseniz size sarılırız, döşekler sereriz ve saçları ortasından yağlarız. Şayet kaçarsanız nefret edercesine sizden ayırılırız.” (Ebû Hadîd, 2020a: 103) Başta Taberî olmak üzere sonraki klasik kaynaklarda geçen recez bahrindeki bu halk şiirinin Câhiliye döneminde Bekr ile Temîm kabileleri arasında yapılan ve Zû Kâr günü diye meşhur olan savaşta Bekr kabilesinin kadınlarının erkeklerini düşmanlarına karşı savaşmaya teşvik etmek amacıyla söyledikleri belirtilmektedir (Taberî, t.y.: 2/208). Bu şiir, sözlü anlatı yoluyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Nitekim İslami dönemde cereyan eden Uhud

savaşı esnasında Kureyş müşriklerine cesaret vermek amacıyla Hind b. Utbe tarafından da okunmuştur (Isfehânî, 2008: 12/246). Yazar romanın bu kısmında yukarıdaki şiire yer vermek suretiyle ayrıca Câhiliye döneminde Arap kabileleri arasında bazen yıllarca süren mücadelelerde şiirin ve kadınların bir teşvik unsuru olduğuna dikkat çekmiştir.

Romanda yazarın tarihte yaşanmış olaylardan hareketle verdiği üstü örtülü mesajlardan biri de şudur: Mısır halkı da tarihte yer edinmiş ve hikâyesi dilden dile aktarılmış olan Bekr kabilesinin yaşadığı sıkıntının benzerini yaşamaktadır. Çünkü yabancı müdahaleler ve işgaller neticesinde Mısır'ın topraklarından ve diğer zenginliklerinden elde edilen gelirlerden paylarına düşeni alamamaktadırlar. Dolayısıyla halk, hakları olanı elde etmek için seslerini yükseltmeli ve devrim yapmalıdır. Cessâs, bizzat akrabaları olan kişilerin haksızlıklarına boyun eğmemişken Mısır halkı hiçbir bağlarının olmadığı yabancı kişilere karşı sessiz kalmamalıdır. Kuleyb'in öldürülmesinden sonra yazarın zorba, tiran, despot anlamına gelen "tâğîye" sözcüğünü sıkça tekrarlaması da bu durumu destekler mahiyettedir (Tubeyl, 2016: 48): "كَانَ كَلْبِيْبٌ طَاغِيِيَّةً" (Kuleyb bir zorbaydı); "قَوْمُ الطَّاغِيِيَّةِ الظَّالِمِ..." (zalim zorbanın halkı...); "قَبِيْلُ الطَّاغِيِيَّةِ" (zorba öldürüldü); "فَمَا كَانَتْ بَكْرٌ لِتَرْضَىٰ أَنْ يُخْفَرَ جَوَارِهَا أَوْ تَسْتَكِيْنَ لَطَاغِيِيَّةِ بَدَلِهَا" (Bekr kabilesi, etrafının kontrol altında tutulmasına ya da kendisini aşağılayan bir zorbaya boyun eğmeye razı olamazdı.) (Ebû Hadîd, 2020a: 54, 55)

3.2. Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd

Muhammed Ferîd ebû Hadîd'in Arap tarihinden ve halk edebiyatından esinlenerek yazdığı bir diğer romanı meşhur muallaka şairlerinden Antera'nın hayatını romanlaştırdığı *Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd* adlı romandır. Bu romanda olay özetle şu şekildedir:

Güçlü ve zeki bir cengâver olan Antera'nın annesi Zebîbe adlı bir cariye'dir. Babası Şeddâd, Abs kabilesinin ileri gelenlerinden olmakla birlikte uzun bir süre Antera'nın kendi çocuğu olduğunu kabul etmez. Bu nedenle Antera, kendisini kabul etmeyen babasına değil de gelenekler gereği cariye olan annesine nispet edildiğinden yıllarca kendisine köle muamelesi yapılır ve hor görülür. Kabilenin hizmetini gören efendisinin develerini otlatan bu genç aynı zamanda çok iyi at binen ve cesurca savaşan biridir. Yaşıtlarına göre daha güçlü, daha cesur ve daha çalışkan olduğu halde ve de en önemlisi hasım kabilelerle yapılan savaşlarda kendi kabilesini kahramanca savunduğu halde kabilesi tarafından değer ve ilgi göremez. Küçümsenmek, görmezden gelinmek, eşit davranılmamak ve de efendilerden birinin kızı olan Able'yi sevdiği halde bunu dillendirememek Antera'nın ruhunu acıtmaktadır. Çünkü Able'nin babası Malik ve abisi onu bir köleye vermeye yanaşmazlar. Bundan dolayı tüm gayretiyle özgürlük ve adalet peşinde koşar. Genç bir delikanlı olup da babasının, kabilenin önde gelenlerinden Şeddâd olduğunu öğrenince kölelikten kurtulmak için kendisine bir şans doğar. Özgürlük, onun kabile içinde yaptığı önemli işlerin, savaşlardaki cesaretinin görülmesi, takdir edilmesi ve önemsenmesi; kısaca insan olarak değer görmesi ve toplumun bir bireyi olarak kabul edilmesi demektir. Özgürlük onun için aynı zamanda sevdiği kıza kavuşma demektir. Özgürlüğe kavuşmasının tek yolu babası olduğunu iddia ettiği Şeddâd'ın onu evlat olarak kabul etmesidir. Böylece tüm mücadelesini, babasını bu konuda ikna etmeye harcar. Antera'nın özgürlük mücadelesi sonunda meyvesini verir. Meydana gelen bir savaşta kabilesi, tam hezimetle uğrayacağı sırada Antera'dan düşmanla çarpışmasını ister. Böylece yıllarca babasına nispet edilmeyerek yaşayan bu cesur adam, bu olaydan sonra babası tarafından evlat olarak kabul edilir ve böylece hürriyetine kavuşmuş olur. İlk işi Able'yle evlenmektir fakat 'Umâre b. Ziyâd adında Able'ye talip olan başka bir rakibi daha vardır. Dolayısıyla aralarında kıyasıya bir çekişme başlar. Able'nin babası mehir olarak çok nadir bulunan bin adet esâfir devesi ister. Bu soylu develere sahip olan tek kişi ise Melik Numan'dır. Antera hayallerinin peşini bırakmaz mücadele eder babasına nispet edilerek

özgürlüğünü kazandığı gibi mücadelesine devam ederek gerekli mehri ve daha fazlasını elde ederek Able'ye kavuşur.

Romanda başkahraman olan Antera'nın dışında önemli yardımcı karakterler vardır. Bunlardan biri Antera'nın kardeşi ve aynı zamanda sağ kolu olan Şeybûb'dur. Beraber olayları istişare ettiği, sırlarını paylaştığı, beraber sevinip üzüldüğü en güvendiği kişidir. Ona bilgi toplayıp götürdüğü için romanda olayların akışında ve Antera'nın aldığı kararlarda önemli bir rolü vardır. Bir diğer yardımcı karakter olan 'Umâre b. Ziyâd, kabilenin ileri gelenlerinden birinin oğludur. Hem savaşçı kişiliğiyle hem de Able'ye talip olması bakımından Antera'nın rakibidir. Kölelere karşı küçümseyici tavırları Antera'yı daha fazla tahrik etmektedir. Antera romanındaki önemli kadın karakterlerden biri Antera'nın annesi Zebîbe'dir. Önce eşkıyalar tarafından kaçırılmış sonra Şeddâd tarafından kurtarılarak cariye yapılmıştır. Acı dolu bir hayatı vardır. Oğluna zarar gelecek diye sürekli endişelidir. Bir diğer kadın Able, olaylara ivme kazandıran bir karakterdir. Öncesinde Antera'ya olan sevgisini dile getirmese de sonrasında onu çok sevdiği görülür.

Ebû Hadîd'in romanlarındaki başkahramanlar kusursuz değildir. Ne tamamen iyi ne de tamamen kötü insanlar değillerdir. Örneğin Antera'nın her ne kadar savaşçı olsa da zalim, pervasız ve haydut bir yönü de vardır. Bu açıdan bakıldığında kahramanlar için çizilen imaj, insanoğlunun genel tabiatıyla uyumlu, dolayısıyla gerçekçidir. Yaşanan olayların, yer ve zamanının değişmesiyle kahramanın davranışlarında da değişiklik olmuştur (Abdullah, 2005: 200).

Bir önceki Muhelhil romanıyla kıyaslandığında yazar bu romanda daha fazla şiir beytine yer vermiştir. Bu da Antera'nın daha güçlü ve meşhur bir şair olmasından kaynaklı olabilir. Yazar bakış açısı olarak üçüncü şahıs anlatıcı türünü ve tarihi romanlarla en uyumlu olan geçmiş zaman kipini kullanmıştır. Olaylar anlatılırken sade bir dil kullanılmıştır. Yazar eserinde bolca yer verdiği tabiat tasvirlerini başarılı bir şekilde kullanmaktadır. Bu tasvirler çoğu zaman orda bulunan karakterin ruh haletiyle uyumludur. Örneğin karanlığın çöküşü tasvir edildikten sonra karakterde de endişe ve korkunun hâkim olduğu görülür. Güneş doğup hava aydınlandığında karakterin de rahatladığı, sıkıntılarından uzaklaştığı fark edilir (Ebû Hadîd, t.y.: 36).

Romanın kısa bir özeti ve tahlilinden sonra tarihi bir şahsiyet olarak Antera'ya ve onun kahramanlık hikâyesine, tarihi ve edebi klasik kaynaklardan hareketle değinmek yerinde olacaktır. Böylece Ebû Hadîd'in romanıyla Antera'nın asırlar boyu anlatıla gelen hikâyesi arasındaki bağ kurulmuş olacaktır. Bu kaynaklara göre muallaka şairlerinden biri olan Antera'nın asıl adı Antera b. Şeddâd b. Amr el-'Absi'dir. Miladi 6. asırda yaşamış bu şairin babası Abs kabilesinin liderlerinden Şeddâd, annesi Habeşli bir cariye olan Zebîbe'dir (İbn-i Kuteybe, 1967: 1/250). Böylece melez olarak dünyaya gelen Antera henüz beşikte iken kundak bezlerini parçalamış, iki yaşında çadırları devirmiş, dört yaşında iken bir köpeği, on yaşında iken bir kurdu, çobanlık yaparken bir aslanı öldürmüştür (Isfehânî, 2008: 8/235). Fakat anne tarafından köle olduğu için toplum içerisinde hor görülmüş ve sürekli basit işlerde çalıştırılmıştır. Çünkü dönemin Cahiliye adetlerine göre babası hür, annesi cariye olan bir çocuk, babası tarafından kendi nesebine kabul edilinceye kadar köle muamelesi görürdü. Böylece Antera çocuk yaştan itibaren büyük bir arzuyla hürriyete kavuşmayı arzulamıştır. Çok iyi ata binen ve kılıç kullanan bir savaşçı olmasına rağmen henüz babası tarafından nesebi kabul edilmediği için toplumda hak ettiği değeri bulamamıştır. Antera aynı zamanda büyük bir aşkla amcasının kızı Able'ye tutkundur. Ne var ki amcası gerek ten renginden ve gerekse sosyal statüsünden dolayı kızını ona vermek istememektedir (Suyutî, 1966: 480, 481). Bu durum onun duygusal ve edebi yönünü körüklemiş ve büyük bir şair olmasını sağlamıştır. Antera'nın özgürlüğe kavuşmasını sağlayan olaylarla ilgili farklı rivayetler vardır.

Bunlardan birine göre Abs kabilesi bir saldırıya uğramış, malları gasp edilmiş ve bazı kabile üyeleri esir alınmıştır. Abs kabilesi Antera ile birlikte düşmanı takip etmiş, onlara yetiştiklerinde babası Şeddâd “Saldır Antera!” demiştir. Antera bunu fırsat bilerek “Bir köle saldırmayı beceremez, o ancak süt sağmayı ve yavruları emmesin diye hayvanların memesini bağlamayı iyi bilir” diye cevap vermiştir. Şeddâd’ın “Saldır hürsün” demesi üzerine Antera düşmanla vuruşarak esirleri kurtarmış ve malları geri almıştır. Bu olaydan sonra soy olarak babası Şeddâd’a nispet edilmeye başlamıştır (Halebî, 1906: 153).

Antera’nın muallakasında yukarıda bahsedilen hareketli ve dram yüklü hayatından kesitleri görmek mümkündür. Şiirinde Able’ye olan aşkını, bu uğurda gösterdiği cesaret ve kahramanlıklarını dile getirmiştir (Yılmaz, 2001: 257). Onun hikâyesi dilden dile aktarılacak suretiyle zamanla bir halk hikâyesine dönüşmüştür. Çoğu halk hikâyesinde olduğu gibi Antera’nın hikâyesinin de ilk olarak kim tarafından anlatıldığı veya oluşturulduğu bilinmemektedir. Hikâyenin derleyicisi olarak Antera’dan iki yüz yıl sonra yaşamış olan Asmaî (216/831) gösterilse de miladi 12. yüzyıla kadar hikâye genişlemeye devam etmiştir. Antere kıssasının muhtelif metinleri arasında en geniş olanı, *es-Sîretü’l-Hicâziyye* diye anılan metindir. Bâbil metni (*es-Sîretü’l-İrâkîyye*) ile Suriye metni (*es-Sîretü’s-Şâmîyye*) daha kısadır. Kıssa, Hicaz metni esas alınarak Kahire’de (1306-1311) ve Beyrut’ta (1. baskı 1869-1871; 2. baskı 1883-1885) basılmıştır (Muhtar, 1991: 3/238).

Roman incelendiğinde yazarın, büyük Cahiliye şairi Antera’nın hikâyesini ustalıkla esere aktardığı söylenebilir. Romandaki karakterler ve yaşadıkları dönem, tarihi ve edebi kaynaklarda Antera ile ilgili sunulan bilgilere ve anlatılara uygun olarak resmedilmiştir. Dönemin sosyal yapısının karakteristik özelliklerinden biri olan efendi-köle şeklindeki sınıf ayrımı eserde hayat bulan şahıslar üzerinde etkilidir. Buna göre efendi, her türlü imtiyazdan faydalanırken kölenin çok sınırlı hakları vardır. Romanda yansıtılan kadın tasavvuru, romanın konusunun cereyan ettiği dönem olan İslam öncesi dönemdeki, kadının bir meta gibi görünmesi ve daima ikinci planda olması şeklindeki genel Câhiliyye tasavvuruyla uyumludur. Fakat romanın kahramanı Antera, kadının bu konumuna aslında karşı çıkar. Nitekim kendi canını, sevdiği kadın uğuna ortaya koymaktan çekinmemesi bunu göstermektedir. Antera’nın halk arasında anlatılan hikâyesine bakıldığında, özgürlüğe kavuşmayı bir varlık meselesi haline getirdiği ve bu uğurda tüm gayretini sarf ettiği, özgürlüğe kavuştuktan sonra ise büyük bir tutkuyla âşık olduğu Able’nin dikkatini çekmeyi ve sevgisini kazanmayı hedef edindiği (Ertaş, 2020: 102) hem anlatılardan hem de bizzat muallakasından anlaşılmaktadır. Aynı durum romanda da çok çarpıcı bir şekilde ve defaatle işlenmiştir. Antera’nın babası olduğunu düşündüğü Şeddâd’la aşağıdaki diyalogu, Antera’nın özgürlüğe ne kadar susamış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

أَيُّهَا الْبَطْلُ! لَسْتُ أُحِبُّ أَنْ أَعْزَبَكَ، وَلَكِنِّي لَا أَرْضَى أَنْ تَقْذِفَ بِي بَعِيدًا عَنْكَ إِذَا كُنْتُ مِنْ دَمِكَ، إِنَّ لِي فِي الْحَيَاةِ حَقًّا، كَمَا أَنَّ لِكُلِّ رَجُلٍ فِي عَيْشٍ حَقًّا، فَكَيْفَ أَعِيشُ فِي قَيْدِ الرَّقِّ إِذَا كُنْتُ ابْنَ سَيِّدِ الْأَخْرَارِ؟ وَهَلْ تَسْتَجِيقُ الْحَيَاةَ أَنْ أُحْيَاهَا إِذَا هِيَ خَلَّتْ مِنَ الْخُرْبَةِ؟ إِنِّي أُحِبُّ الْحُرِّيَّةَ لِأَنَّي أُحِبُّ الْحَيَاةَ، وَأُحِبُّ أَنْ أَعِيشَ كَالنَّاسِ أَقُولُ نَعَمْ جَيِّدًا وَأَقُولُ لَا إِذَا بَدَأَ لِي أَنْ أَقُولُ نَعَمْ وَلَا، أُحِبُّ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ سَائِرِ النَّاسِ فِي مِيزَانِهِمْ، أَعَاشِرُهُمْ وَأَعَامِلُهُمْ عَلَى أَنِّي وَاحِدٌ مِنْهُمْ، أَنْتَ رَضَى لِنَفْسِكَ أَيُّهَا الْبَطْلُ أَنْ تُعَيِّشَ عَيْدًا؟

“Ey yiğit adam! Seni kızdırmaktan hoşlanmıyorum ama şayet senin kanını taşıyorsam beni kendinden uzakta tutmana razı olamam. Abs kabilesinin her bir ferdinin bu hayatta hakkı olduğu gibi benim de hakkım vardır. Eğer özgür insanların liderinin oğlu isem kölelik altında nasıl yaşayabilirim? Hürriyetten yoksun bir hayat, yaşamaya değer mi? Hürriyeti seviyorum çünkü hayatı seviyorum. Diğer insanlar gibi bazen evet demem gereken yerde evet, hayır demem gereken yerde hayır diyerek yaşamayı seviyorum. Diğer insanlar gibi eşit olmak istiyorum. Onlardan biri olarak onlarla kaynaşmak ve sosyalleşmek istiyorum. Sen kendi adına razı olur musun ey yiğit adam, köle olarak yaşamaya?” (Ebû Hadîd, t.y.: 55).

Görüldüğü gibi Antera, efendisi ve aynı zamanda babası olarak düşündüğü Şeddâd'ı aslında kendisi için bir idol olarak görmektedir. Antera'nın özgürlük arzusu babasını ikna etmek için yaptığı şu diyalogda da kendisi gösterir:

إِنَّكَ لَتَكْرَهُ أَنْ أَفْرَنْ بَيْنَ اسْمِكَ وَبَيْنَ الرَّقِّ فِي كَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ، فَكَيْفَ بِي وَأَنَا أَرْغُمُ عَلَى أَنْ أَعِيشَ كُلَّ حَيَاتِي عَبْدًا؟ هَبْكَ وَقَعْتَ يَوْمًا فِي أَسْرِ أَعْدَائِكَ فَاتَّخَذُوكَ عَبْدًا، وَجَعَلُوا حَوْلَكَ الْأَغْلَالَ كَمَا فَعَلُوا يَوْمًا بِمُهَلِّهِلِ بْنِ رَبِيعَةَ؟ أَمَا كُنْتَ تُؤْتِرُ أَنْ تُجَاهِدَ فِي سَبِيلِ خَرَيْتِكَ حَتَّى تُفَوِّزَ بِهَا أَوْ تَحْرُرَ صَرِيغًا فِي جِهَادِكَ؟ فَإِذَا كُنْتَ أَبِي فَإِنَّ تَمَكَّ الْخُرُّ هُوَ الَّذِي يَثُورُ فِي قَلْبِي.

“İsminle köleliği aynı kelimedede bir arada kullanmam dahi senin hoşuna gitmezken peki bütün hayatımı bir köle olarak yaşamaya mecbur olmam benim için nasıl mümkün olabilir? Tut ki günün birinde düşmanlarının eline esir düştün. Seni köle yaptılar ve zamanında Muhelhil b. Rebîa'ya yaptıkları gibi her taraftan zincirlediler. Bu durumda ya özgürlüğünü elde edene kadar yahut da bu mücadelede canını verene kadar savaşmayı yeğlemez misin? O halde eğer babam isen kalbimde dolaşan kan, senin bizzat özgür kanındır.” (Ebû Hadîd, t.y.: 14).

Yazarın bir halk kahramanı ve şairi olan Antera'yı romanın başkahramanı yapmasının ve onun şahsında adalet ve özgürlük temasını belirgin bir şekilde işleminin sebebi, Antera karakterini özgürlüğünü arayan Mısır halkının sembolü olarak kullanmak istemesidir. Yazar, yabancı işgaller neticesinde hak etmediği bir konumda yaşamaya mecbur bırakılan, oysa her türlü yetkinliğe sahip olduğunu düşündüğü Mısır halkını Antera ile özdeşleştirerek ülkesini, özgürlüğünü ve haklarını elde etmeye çağırılmaktadır. Güven ve huzurun olmadığı yerde özgürlükten bahsedilemeyeceğini salık vererek sömürgecilere karşı mücadele etmeleri gerektiğini onlara hatırlatmaktadır. Hem Muhelhil hem de Antera romanında özgürlük ve adalet teması intikam, öfke, şiddet gibi öğelerden bağımsız değildir. Antera romanında dönemin toplumsal ve dini çevresi ayrıntılarıyla çizilmiştir. Putlar, tanrılar, diğer din mensuplarıyla olan ilişkiler, komşu milletlerle yapılan halı, kumaş, içki gibi ticari işlemlerden bahsedilmiş; efsane, cin, tılsım, muska gibi dönemin dini inanışları ve sembolleri olayların akışı içinde yeri geldiğinde kullanılmıştır (Kâ'ûd, 2010: 140). Örneğin Antera, mehri tamamlamak amacıyla Irak'a doğru seyahate çıkmadan önce Able yaşlı gözlerle kendisine bir muska hediye etmiş, Antera da “Bu bende olduğu sürece bana kötülük ilişmeyecektir” (Ebû Hadîd, t.y.: 138) diyerek onu kabul etmiştir.

Yiğitlik, mertlik, cömertlik, vefakârlık gibi erdemler hem halk hikâyesinde hem de bu romanda ortak unsurlar olarak kullanılmıştır. Tarih boyunca Antere'ye birçok lakap ve künye yakıştırılmıştır. Bunlardan biri, Arapların meşhur at binicilerinden olması hasebiyle kendisine verilen “Anteratu'l-fevâris” lakabıdır (İbn-i Abdî Rabbihi, 2013: 1/117). Ebû Hadîd de romanın başlığında “Ebu'l-fevâris” ifadesi ile onun bu lakabına vurgu yapmayı uygun görmüştür. Romanda Antera'nın Able'yle evlenme süreci ona bir rakip karakter oluşturularak (Umâre b. Ziyad) dramatize edilmiş\ böylece romanın son sayfasına kadar okuyucuda merak duygusu diri tutulmaya çalışılmıştır. Antera'nın hikâyesine yer veren kaynakların ekseriyetine göre şair, hürriyetini elde ettikten sonra Able'yle evlenmiştir (Askerî, 1994: 1/108). Ebû Hadîd de romanında bu mutlu sonu tercih etmiş, romanın sonunda düzenlenen büyük bir kutlamayla Antera, uğruna uzun yıllar mücadele ettiği sevgilisi Able'yle evlenmiştir (Ebû Hadîd, t.y.: 197).

3.3. el-Vî'âu'l-mermerî

Ebû Hadîd, *el-Vî'âu'l-mermerî* (Mermer Kap) adlı bu romanında Yemen halkının Habeşliler karşısında verdikleri özgürlük mücadelesini konu edinmektedir. Roman San'a şehrinde, sabahın erken saatlerinde, güzel tabiat betimlemeleriyle başlamakta (Ebû Hadîd, 2020b: 17) ve yirmi bölümden oluşmaktadır. Romanın özeti kısaca şu şekildedir: Romanın başkahramanı Seyf, aslında Ebrehe'nin üvey oğludur. Bu nedenle annesi Reyhâne'ye hem fiziksel hem de ahlaki olarak çok benzediği halde Ebrehe'nin

karakteristik özelliklerini taşımamaktadır. Kardeşi Mesrûk ise Ebrehe'nin Reyhâne'den olma oğlu olduğu için babasının özelliklerini fazlasıyla barındırmaktadır. Seyf, Ebrehe'nin sarayında büyür. Ailesi savaşta öldürüldüğü için Ebrehe'nin sarayına cariye olarak getirilen Haylâ'ya âşıktır. Seyf, kendisinin Ebrehe'nin öz oğlu olup olmadığına dair şüpheler taşımaktadır. Annesi uzun süre gerçeği oğlundan gizlemiş ve babasının Ebrehe olduğunu söylemiştir. Fakat o bir vesileyle gerçeği öğrenince annesi ona geçmişte yaşanan acı olayları, Ebrehe'nin Araplara saldırarak onları tebaası yaptığını, kendisini de kocasından ayırarak esir olarak saraya getirip evlendiğini ve dolayısıyla gerçek babasının Ebû Murre Zîyezen olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır. Seyf, Sâsâni hükümdarı Kisra Enûşîrvân'a giderek ondan yardım istemiş, Kisra yardım talebine olumlu cevap vererek kumandanı Vehriz'in idaresindeki bir orduyu onunla birlikte Ebrehe'nin üzerine göndermiştir. Böylece Habeşlilere karşı savaşa girişen Seyf, Habeş ordusunu komuta eden üvey kardeşi Mesruk'la yaptığı savaşı kazanarak Arapları Habeşlilerin hâkimiyetinden ve tasallutundan kurtarmış onlara şeref ve özgürlüğü yeniden kazandırmıştır. Muzaffer olarak San'a şehrine girmiştir.

Yazar bu romanında sıkıntı ve felaketlerin evrensel olduğunu, dolayısıyla geçmişte yaşayan insanların başından geçen olaylar ve onlar karşısında verdikleri mücadelenin günümüz halkları için de birer tecrübe olduğu gerçeğinden hareketle yaşadığı asrın insanıyla bir halk kahramanı olan Seyf b. Zîyezen ve asrı arasında güçlü bir bağ kurmaya çalışmıştır. Birinci bölümde Haylâ, ikinci bölümde Seyf, dördüncü bölümde ise Reyhâne'nin bakış açısıyla, kahramanların yaşadığı dönemi ve olayları irdelemiştir. Bu üç karakter yoluyla onların hem kendi yaşamlarını hem dönemin şartlarını ve hem de Ebrehe ve Araplar hakkındaki duygu ve düşüncelerini iç monolog, iç diyalog ve bilinç akışı tekniğiyle uzun uzadıya okuyucuya aktarmıştır. Böylece okuyucu, karmaşık duygular yaşayan, yaşadığı hayatı zihninde çözmeye ve anlamlandırmaya çalışan bu karakterlerin kişilikleri hakkındaki ipuçları edinir. Tarihi romanlarda sıkça görülen geriye dönüş tekniğine roman boyunca çokça başvurulmuştur. Romanda psikolojik tahlillere sıkça yer verilmiştir. Daha önce bahsi geçen iki romanın aksine bu eserde herhangi bir şiir parçasına yer verilmemiştir. Yazarın bu romanındaki karakter betimlemeleri, önceki iki romanına kıyasla daha güçlüdür. Roman aynı zamanda bir aşk hikâyesini de içermektedir. Zîyezen savaş meydanında başarılı olup halkına özgürlüğü getirmişse de kendi mutluluğunu sağlayamamıştır. Çünkü aradan geçen zaman içerisinde sevdiği kadın, bir Necran Manastırında kendisini dine adanmış bir azize olmuştur.

Ebû Hadîd bu romanında meşhur bir halk kahramanı olan Seyf b. Zîyezen ve onun hayatının anlatıldığı halk hikâyesinden etkilenmiştir. Dolayısıyla burada Sîretu Seyf b. Zîyezen adıyla meşhur olan hikâyeden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu hikâye Güney Arabistanlı bir halk kahramanı olan yaklaşık olarak miladi 516-574 yılları arasında yaşamış Seyf b. Zîyezen'in (Zirikli, 2002: 3/149) kahramanlıkları etrafında şekillenmiş ve kuşaktan kuşağa aktarılan gelmiş en uzun Arap halk hikâyelerinden biridir. Çeşitli yazma versiyonları bulunan hikâyenin en eski nüshası miladi 17. yüzyıla dayanır. Hikâye büyük bir ihtimalle Mısır'da Memlûkler döneminde yazılmıştır. Seyf b. Zîyezen'in Habeş Kralı Seyf Eryât'a karşı yaptığı mücadele, hikâyenin hemen hemen sonuna kadar devam eder ve eserin içeriğinin önemli bir kısmını oluşturur (Yazıcı, 2009: 37/271). Hikâyenin râvisi olarak birçok nüshada Ebu'l-Meâli'nin adı geçmektedir (Sîratu'l-Melik, t.y.: 1/2). Hikâyeye göre Yemen'e hâkim olan Habeşli yöneticiler oranın halkına zulmetmeye başlamışlardır. Seyf b. Zîyezen de dışardan yardım alarak Habeşlileri ülkesinden kovmaya çalışmıştır. Sasani Kisrası Enûşîrvân (531-579), Habeşlilere karşı yardım isteyen Seyf b. Zîyezen'e olumlu cevap vererek Vehriz komutasında büyük bir ordu göndermiştir. Bu ordu Ebrehe'nin oğlu Mesruk'un komutasındaki içinde fillerin de olduğu yüz bin kişiden oluşan orduyla karşılaşmış ve onları yenmiştir. Böylece Yemen halkı eski onurlu yaşantısına geri dönmüştür (Nuveyri, 2004: 15/139).

Seyf'in halk arasında sevilmesinin ve kahraman olmasının en bariz sebebi halkının maruz kaldığı yabancı işgale meydan okuması, kendi topraklarında açlığa ve fakirliğe terkedilen, sömürülen ve üstüne hor görülen bir halkın onurunu ve şerefini geri kazandırmasıdır. Hikâyedeki bu temel nokta romana başarılı bir şekilde yansıtılmıştır. Aşağıda *el-Vi'au'l-mermerî* romanından örnek olarak verilen parçada yazar, Habeşli gençlerin, zengin, şımarık, kibirli ve küçümseyici tavır ve davranışlarının karşısında Yemen'in yerli çocuklarının sefil hallerini ustaca tasvir etmiştir:

“... Seyf, Habeş liderlerinin ve San'a'nın ileri gelenlerinin çocuklarından oluşan bir arkadaş grubuyla gezintiye çıktıkları günü hatırladı. Yanlarında birkaç parça yiyecek de vardı. Öğlen vakti gölgelenmek üzere ağaçlık ve otluk bir vadiye imişlerdi. Hemen yakınlarında, o kadının (Seyf'in daha önce karşılaştığı bir kadının) çadırına benzer, eskimiş çadırlardan oluşan küçük bir yerleşim yeri vardı. Yanlarına zayıftıktan kemikleri görünen, toprak rengine bürünmüş yurtık elbiseleri ile o kadının çocuklarına benzeyen bir grup çocuk gelmişti. Bu çocuklar, yemek kokularının etrafa yayıladığı bir ziyafetin yakınında kemik artığı gözleyen aç köpekler gibi bu neşeli topluluğa gözlerini dikmiş bekliyorlardı. Seyf'in arkadaşları çocuklarla eğlenmeye başladı. Ekmek kırıntılarını küçük parçalar halinde onlara atıyorlar, çocukların bu kırıntıların üzerine üşüştüklerini her gördüklerinde onlara gülüyorlardı. İtişip kakaşma esnasında ekmek parçası kumlara buluyor, onu bulmayı başaran kişi ekmeğin üzerindeki toza toprağa aldırılmadan hızlıca ağzına atıp çiğniyordu. İşte Seyf o gün, öfkeye benzer duygular hissettiğini anımsadı. Arkadaşlarının kahkahaları sert ve sinir bozucu bir şekilde kulaklarında çınlıyordu. Bu durum şımarık zenginler için bir komedi, çilekeşler için ise bir yaşam savaşıydı. Taşınabildiği kadar yiyecek aldı ve bunları elleriyle çocuklara uzatarak, götürüp uzak bir yerde adamakıllı yemelerini emretti. Yüreğinde onlara şefkat beslediği halde sözlerinde neden kaba ve sertti, anlayamadı. Sanki ellerinden geri alacakmış gibi yiyecekleri Seyf'in elinden kapıp hızlıca uzaklaşan çocuklar, aynı zamanda onunla alay edercesine çığlık atıyorlardı. Bunu gören arkadaşları yüksek sesli kahkahalarıyla ortahçı ayağa kaldırdılar. Seyf öfkeden kendisini zor tutarken gençler karşılıklı incitici şakalarına devam ettiler. İşte o gün, fakirlikten dolayı insanlıklarını unutan bu sefillerin, kendisine kibirli arkadaşlarından daha yakın olduklarını tââ yüreğinde hissetti. Bir Arap olan annesi Reyhâne'nin ona minnettar bir şekilde gülümsemesi hayalinde canlandı. İşte tam da bu esnada aklına yeni bir düşünce geldi: Bu zavallı sefil insanların, aslında sevgili annesi Reyhâne'nin kavmi olduğunu neden daha önce düşünemediğine kendisi de şaşırı.” (Ebû Hadîd, 2020b: 31, 32).

Ebû Hadîd'in bu romanı karakterler ve kurgu açısından *Sîretu Seyf b. Zîyezen* adıyla günümüze ulaşan ve yazarı belli olmayan nüshalardaki anlatılardan çok, tarihi ve edebi kaynaklarda anlatılan bilgilere uygun olarak yazılmıştır. Buna göre romanın başkahramanı olan Seyf ve ailesini oluşturan karakterler, Taberî'nin *Târîh'i*, İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmil'i* gibi tarihi kaynaklarda anlatılan bilgilerle daha çok örtüşmektedir. Bu kaynaklara göre Ebrehe Yemen'e yerleşince Ebû Murre Zîyezen'nin eşi olan Reyhâne'yi ondan alarak kendisi evlenmiştir. Bu sırada Reyhâne'nin eski eşi Zîyezen'le evliliğinden Seyf adında bir oğlu vardır. Ebrehe ile evliliğinden de Mesrûk adlı oğlu dünyaya gelmiştir. Böylece Seyf, Ebrehe'nin sarayında büyümüştür (İbnu'l-Esîr, 1987: 1/335). Orijinal halk hikâyesinde batıl inançlara, olağanüstü olaylara, cinlere, büyücülere bolca yer verilerek öyküye mistik bir hava katılmış ve olay örgüsü bunun üzerine bina edilmişken yazarın bu romanı gerçekçi bir kurgu üzerine kurulmuştur. Bir diğer belirgin husus da orjinal hikâyede tarihi gerçeklere aykırı bir şekilde Habeşliler Hristiyan oldukları halde putperest ve yıldızlara tapanlar olarak tasvir edilmişken Ebû Hadîd bu hataya düşmemiştir.

Sonuç

Muhammed Hüseyin Heykel, Selame Musa, Taha Hüseyin, Mâzîni, Akkâd gibi modern Arap edebiyatının önemli şahsiyetleriyle aynı kuşaktan olan Muhammed Ferîd Ebû Hadîd, Mısırlı önemli bir yazardır. Şiirden tiyatroya, romandan makaleye kadar edebiyatın farklı türlerinde ürünler vermiştir. Ayrıca yazdığı serbest şiirlerle modern Arap şiirindeki yenilik çabalarına katkı sunmuştur. Yazarın gerek romanlarında ve gerekse kısa hikâyeye, çocuk öyküleri ve tiyatrolarında büyük ölçüde tarihten ve halk kültüründen beslendiği göze çarpmaktadır.

Yazar kendisinden önceki tarihi roman yazarları gibi tarihi öğretme kaygısı taşımaz. Dolayısıyla tarihe daha sanatsal açıdan yaklaşım romanlarını bu bakış açısıyla yazmayı denemiştir. Amacı, tarihin bir kesiti üzerine inşa ettiği romanla, hali hazırda mensup olduğu toplumu ileriye dönük olarak eğitmektir.

Yazarın bu çalışmaya konu olan üç tarihi romanı tahlil edildiğinde ana konu, kurgu ve karakter bağlamında büyük oranda halk hikâyelerinden etkilendiği tespit edilmiştir. *el-Muhelhil seyfidu Rabî'a* adlı roman, Arap tarihinde Bekr ve Tağlib kabileleri arasında bir devenin öldürülmesi üzerine patlak veren ve kırk yıl sürdüğü belirtilen tarihi Besûs savaşını konu edinmiştir. Bu savaşta başkahraman Muhelhil, kardeşi Kuleyb'in öldürülmesi üzerine gözü dönmüş bir şekilde pes etmeden onun intikamını almaya çalışmaktadır. *Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd* romanı başkahraman Antera'nın özgürlük ve eşitlik uğruna verdiği sürükleyici mücadeleyi konu almaktadır. *el-Vî'âu'l-mermerî*'de ise Seyf b. Zîyazen'in Yemen'i işgalden kurtarmak için Habeşlilerle giriştiği mücadele anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi her üç roman da özü itibarıyla tarihte gerçekten yaşadıkları klasik birçok kaynak tarafından dile getirilen şahsiyetler olan Muhelhil, Antera ve Seyf b. Zîyazen'in daha sonraki asırlarda halk hikâyesine dönüşen maceralarına dayanmaktadır. Yazarın bu romanlarda tarihi olayları romanın sanatsal formu içerisinde ustaca yoğurduğu görülmüştür. Bu romanlarında olaylar zaman olarak İslamiyet öncesi dönemde geçmektedir. Yazar, eserlerinde mekân tasvirlerini önemsemektedir. Bu nedenle çöl/tabiat tasvirlerine geniş yer vermiş, tabiat tasvirlerinde detaylara inmekten kaçınmamıştır. Yazar doğayı insandan ayrı düşünmemiştir. Buna göre şahıslar, bedevi hayat tarzının yetiştirdiği insan karakterine uygun olarak tasvir edilmiştir.

Ebû Hadîd her üç romanında da bağımsızlık, özgürlük, birlik ve mücadele fikrini ön planda tutmuştur. Buna göre yazar, yaşadığı dönemde ülkesinin ve diğer Arap ülkelerinin maruz kaldığı siyasi, kültürel, bilimsel, ekonomik gerilemeye ve dış ülkelerin müdahaleleri, işgalleri ve sömürgeleştirme çabalarına tarihi romanlarında çözüm bulmaya çalışmıştır. Buna göre eski halk kahramanlarının hayatlarından örnekler sunarak toplumun desteğini arkasına alan, entelektüel tarafları da olan bir takım lider şahısların Arap toplumunu içinde bulunduğu kaostan çekip kurtarabileceğini, eski şan ve şerefini ona geri kazandırabileceğini anlatmaya çalışmıştır.

Yazar bu romanları vasıtasıyla Arapların kendi aralarında yaptığı savaşların ve birbirlerinin kanını dökmelerinin gereksiz olduğunu, bunun onları zayıflatmaktan başka bir işe yaramadığını, bu güçlerini düşmana karşı göstermeleri gerektiğini ve eğer kanları dökülecek veya öleceklerse de bunun düşman karşısında olması gerektiğini savunmaktadır.

Yazarın bu üç romanında ana karakter olarak belirlediği tarihi şahsiyetlere bakıldığında ortak noktalarının kahramanlık, cesaret, zulme meydan okuma ve liderlik olduğu, buna ilave olarak Antera ve Muhelhil'in edebi kişilikleri ile de tarihte yer edindikleri belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Buna göre yazar, savaşçı-lider profili olarak cesaret ve kahramanlığı yeterli görmemekte buna ilaveten bir liderin, duygu ve düşüncelerini sanatsal olarak etkili ve güzel bir şekilde insanlara sunabilme yeteneğinin de olması gerektiğini zaruri görmektedir. Ya da tersi bir ifadeyle bir edebiyatçının aynı zamanda aksiyon adamı olması gerektiğini, inandığı değerleri korkusuzca dile getirmesi ve onlar uğruna somut mücadele göstermesi ve halkına liderlik yapması gerektiğine inanmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah, Muhammed Hasen. (2005). *el-Vâkı'ıyye fi'r-rivâyeti'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetu'l-usra.
- el-Askerî, Ebû Hilâl. (1994). *Dîvânu'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye.
- el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer. (1997). *Hizânetu'l-edeb*. Kahire: Mektebetu'l-hânci.
- Boratav, P. N. (2002). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- el-Cumahî, İbn-i Sellâm. (t.y.). *Tabakâtu fuhûli's-su'arâ*, thk. Muhammed Şâkir. Cidde: Dâru'l-medenî.
- Devvâre, F. (1996). *Aşeretü udebâ yetehaddesûn*. Mısır: Metâb'u'l-hey'eti'l-Mısriyye.
- Doğan, A. (2022). Bin Bir Gece Masallarının Modern Arap Tiyatrosu Üzerindeki Etkisi. *Turkish Studies – Language*, 17(4), ss. 1217-1234.
- Ebû Hadîd, Muhammed Ferîd. (2020a). *el-Muhelhil seyyidu Rabî'a*. Müessesetu Hindâvî.
- Ebû Hadîd, Muhammed Ferîd. (2020b). *el-Vî'âu'l-mermerî*. Müessesetu Hindâvî.
- Ebû Hadîd, Muhammed Ferîd. (t.y.). *Ebu'l-fevaris Antera b. Şeddâd*. Kahire: Dâru'l-meârif.
- Ertaş, M. (2020). *Cahiliye Şairi Antera b. Şeddâd el-Absi ve Divanının Edebi Tahlili*. Eskişehir: OGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Goldziher, I. (2012). *Klasik Arap Literatürü*. (Çev. Rahmi Er-Azmi Yüksel). Ankara: Vadi Yayınları.
- el-Halebi, Muhammed Bedruddîn. (1906). *Nihâyetü'l-ereb min şerhi muallakâti'l-Arab*. Mısır: Matbaatu's-saâde.
- el-Hindî, İsmâil Hasen Sâlim. (2014). *er-Rivâyetü't-târîhiyye fi'l-edebi'l-Arabiyyi'l-hadîs*. Ammân: Dâru'l-hâmid.
- İbn-i Abdi Rabbihî, Ahmed b. Muhammed. (2013). *el-İkdu'l-ferîd*. Lübnan: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.
- İbni Kuteybe, ed-Dîneverî. (1967). *eş-Şi'r ve's-su'ara*. Kâhire: Dâru'l-meârif.
- İbnu'l-Esir. (1987). *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.
- el-İsfehânî, Ebu'l-Ferec. (2008). *el-Eğânî*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- el-Kâ'ûd, Hilmî Muhammed. (2010). *er-Rivâyetü't-târîhiyye fi edebina'l-hadîs*. Dısuk: Dâru'l-ilm ve'l-îmân.
- el-Kayravânî, İbn-i Reşîk. (1981). *el-Umde*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: Dâru'l-ceyl.
- el-Makdisî, Enîs. (2000). *el-Funûnu'l-edebiyye ve a'lâmuhâ fi'n-nahdati'l-'Arabiyyeti'l-hadîse*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn.
- Merîdin, A. (1980). *el-Kıssa ve'r-rivâye*. Dımaşk: Dâru'l-fikri'l-muâsır.
- Muhtar, C. (1991). Antere Kıssası. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV.
- en-Nuveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabuddin el-Kureşî. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fi fununi'l-edeb*. thk. Mufid Kumayha. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye.
- es-Sâmerrâî, Âmir Reşîd. (1964). *Mebâhis fi'l-edebi's'sa'bi*. Bağdad: Vizâretü's-sekâfeti ve'l-irşâd.
- Sekkût, Hamdî. (2015). *Kâmûsu'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*. Kahire: el-He'yetü'l-Mısriyyetu'l-âmmelî'l-kitâb.
- Sîretü'l-Melik Seyf ibn Zîyzen. (t.y.). Mısır: Mektebetu'l-Cumhûriyyetu'l-Arabiyye.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman. (1966). *Şerhu şevâhidi'l-Muğnî*. Lecnetü't-turâsi'l-Arabî.
- et-Taberi, Muhammed b. Cerîr. (t.y.). *Târîhu't-Taberî*. Kahire: Dâru'l-meârif bi Mısır.

- Tubeyl, Muhammed Muhammed Hasen. (2016). *Tahavvulâtu'r-rivâyeti't-târîhiyye fi'l-edebi'l-Arabî*. Gazze: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye Yüksek Lisans Tezi.
- Türken Çakır, M. (2019). *IX. ve XX. Yüzyıl Arap Edebiyatında Tarihi Roman Mısır, Suriye, Lübnan Örneği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Usta, İ. (2020). Arap Edebiyatında Edebi Bir Tür Olarak Destan. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47, ss. 375-392.
- Yazıcı, H. (2009). Sîretu Seyf b. Zîyezen. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV.
- Yılmaz, İ. (2001). Arap Şiiri ve Hikâyecilik, Antere Örneği. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, ss. 249-266.
- ez-Ziriklî, H. (2002). *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn.